

Doplňek 4 aktualizuje příslušnou kapitolu ze skript. Proto je třeba toto téma nastudovat z tohoto materiálu, ne ze skript.

5. ANTROPONYMA V LITERÁRNÍ KOMUNIKACI

Teoretickým otázkám literární onomastiky se v současné době věnuje Žaneta Procházková (např. 2012, ale zejména monografie Literární onomastika. Antroponyma, 2017).

Vlastními jmény v literární komunikaci se zabývá **literární onomastika**. V ČR je tradičně pojmána jako lingvistický obor, který má nejbližší k onomastice a stylistice, ale např. v německém Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie je definována jako „literárněvědná dílčí disciplína“, podobně v anglosaském světě je literární onomastika chápána jako „součást literární kritiky“. Ž. Procházková upřednostňuje definici literární onomastiky jakožto osobité oblasti bádání, která spojuje dva „pilíře“ – onymické rysy propria na jedné straně a literární fenomén na straně druhé. Literární onomastika kombinuje metody literární historie, teorie literatury, stylistiky, jazykovědy a kulturní historie, ale využívá i podnětů dalších věd, např. psychologie, etymologie, translologie... Její celkový pohled je však onomastický.

Tato subdisciplína onomastiky zjišťuje, jaké funkce mají vlastní jména v literárních textech. V našem případě se tento výzkum týká především křestních neboli rodných jmen, jejich hypokoristik a příjmení.

Při sledování, **jak jsou v textu antroponyma využita**, se zaměřujeme zejména na následující okruhy otázek:

a) Na způsob pojmenování. b) Na výběr antroponym, zvláště křestních jmen; všímáme si jak jejich slootovných typů, tak konkrétních jmen (princ *Jaromil*). c) Sledujeme tvoření nových jmen se zřetelem k funkcím, které v textu plní, se zřetelem k pojmenovávané postavě a s ohledem na jejich vztah k reálnému onymickému systému, onymické normě i k apelativní slovní zásobě daného jazyka. Při výběru antroponym pro jednotlivé literární postavy se uplatňuje řada faktorů, a to formálně jazykových i obsahově sémantických. Z jazykových aspektů zde může působit slootovná struktura jména, stylistická příznakovost hypokoristik, zejména těch, která mají buď záporné, nebo kladné expresivní zabarvení, též původ jména, snadnost skloňování, v případě křestních jmen možnosti tvořit od něj hypokoristika, délka jména, jeho hláskový sklad, obvyklost, oblība, módnost. Po stránce obsahově sémantické

mohou působit faktory speciálně onymické, zahrnující nejrůznější asociace a konotace, které jméno vyvolává, i veškeré extralingvistické informace, které poskytuje.

V literární onomastice jsou antroponyma sledována ve vztahu k literárnímu dílu. Jde totiž o to, aby jména byla v souladu se smyslem, stylem a žánrem díla. Každý literární žánr má své tradice a má je i literatura pocházející z různých vývojových období. Např. v romantismu se postavy označovaly jen iniciálami nebo křestními jmény, některé postavy byly dokonce bezejmenné. Naproti tomu pro realismus byla typická volba jmen, která odpovídala tehdejšímu skutečným jménům, tj. čerpalo se z reálně existujících způsobů pojmenování – ale užívaly se často pseudonymy, jimiž se zakrývaly skutečné postavy, které tvořily předlohu díla. Autor se tak vyhýbal nežádoucí konfrontaci se skutečností.

Literární onomastika sleduje onymický systém, tj. strukturu jmen v díle (tzv. „krajina jmen“) a tuto pak konfrontuje s reálným onymickým systémem v daném čase a místě. Pokud se literární propria s reálnými shodují, vyvolávají dojem skutečnosti, plní tzv. iluzionistickou funkci. Jména, jež se záměrně odlišují a zdůrazňují svou vymyšlenost, plní funkci antiiluzionistickou („řecké“ jméno *Skočdopolis* ve hře Voskovce a Wericha *Osel a stín*).

Antroponyma jsou sledována ve vztahu k literární postavě. Zjišťuje se soulad jména s úlohou postavy, která jí přísluší v celkové výstavbě literárního textu a jeho vlastního zaměření, a to se zřetelem na okruh čtenářů, kterým je dílo určeno.

Při rozboru literárních děl je třeba věnovat i postavám bezejmenným. Identifikační funkci vlastního jména mohou plnit i jiná označení (*mlynář* v četných pohádkách). Analýza tedy musí vycházet z kontextu celého díla.

Funkce vlastních jmen v literárních textech

1) Funkce identifikační, individualizační, identifikační a pojmenovací vyvolávají mj. různou míru „iluze“ o existenci jména v reálném světě (viz výše). Jde o základní funkce jména. Jejich součástí je funkce *deiktická, apelová*. Jméno označuje konkrétní postavu stejně jako v reálném světě. Jméno literární je však na rozdíl od reálného vždy funkčně motivované. Identifikační funkce je někdy narušována tím, že si postava své jméno z nějakého důvodu mění nebo je skrývá: Lesní panna *Jasana* ve hře *Lesní panna* (Tyl) se postupně objevuje ve třech převlecích, aby v nich svedla z cesty učitele Slovička: každému jejímu převleku odpovídá jiné jméno: cikánka *Dora*, kuchařka *Betinka* a mladá Tyrolka *Afra*).

2) Funkce speciální

a) **Funkce sociálně zařazující, klasifikující**, a to z hlediska etnického, regionálního, společenského, náboženského aj., se uplatňuje s ohledem na časové zařazení děje: román z husitské doby musí obsahovat jména typická pro toto období staré češtiny, venkovské realistické romány zasazené do 19. století musí zase respektovat někdejší repertoár jmen užívaných na venkově atd. Z 3. kapitoly Vývoj české antroponymie již víme, že kdysi byla některá křestní jména typicky venkovská (*Cyryl, Metod*) a městská (*Klotylda, Klára, Matylda*). Tento rozdíl se však nejmarkantněji uplatňuje u hypokoristik. Cenná svědectví o sociálně klasifikující funkci hypokoristik podávají prózy Vlasty Pittnerové. Tato výborná znalkyně života v malých městech a na venkově v 19. století vystihuje pomocí hypokoristik postavení lidí (jednotlivých literárních postav) v popisované společnosti. Dokonce i jejich pokles nebo vzestup na společenském žebříčku je provázen změnou hypokoristika, a to v souladu s novým postavením pojmenovávaného. Z poměrně zámožné *Máry*, někdejší služebné na zámku, která na vesnici upadla pro své činy v opovržení a k tomu zchromla, se stala chromá *Marjána* (povídka Rodina Zamětalova). Naopak chudou dívku *Manču*, která se ve službě ve městě dobře vdala a přijíždí domů do vsi na návštěvu, nazývá stará susedka paní *Márinkou*, ale zároveň jí připomíná, že jí kdysi tykala a oslovovala „poselsku“ *Mančo* (povídka Do „toho Brna“); podrobněji viz Pleskalová, 2011. Podobně i jiná literární díla svědčí svými antroponymy o rozdílech mezi městem a venkovem.

Vlasta Pittnerová patřila v letech 1900–1940 vedle Boženy Němcové a Karoliny Světlé k nejčtenějším českým autorkám. Později bylo její dílo – především pro svou katolickou orientaci – zcela potlačeno a teprve po roce 1989 znovu objeveno. Bohatá tvorba V. Pittnerové není sice literárními odborníky příliš ceněna, ale její prózy, líčící s národopisnými detaily a s výchovným zaměřením v duchu katolické morálky životní příběhy lidí na venkově a v malém městě, měly a dosud mají své čtenáře. Pro českou literaturu objevila Pittnerová nelehký život obyvatel Českomoravské vrchoviny v 19. století, přitom se inspirovala životem v rodné Polné a ve vesničkách a městečkách Žďárských hor. Pro dnešní dobu mají její knihy hodnotu poměrně pravdivého dokumentu o životě sedláků, chalupníků, mlynářů, lesníků, vesnické chudiny, obyvatel maloměsta i panských úředníků. Proto uchovávají řadu poznatků důležitých jak pro národopis a kulturní historii, tak pro dialektologii (svými dialektismy) a onomastiku (svědectvím o tehdejších pojmenovacích zvyklostech).

A Vlasta Pittnerová není jediná. Obecně lze konstatovat, že se ve jménech české literatury 19. a počátku 20. století odráží jak sociální rozvrstvení společnosti, tak areálové rozdíly mezi městem a venkovem. Je celkem logické, že postavy z rodin venkovských boháčů inklinují svými jmény spíše k módě městské. V současných románech se zase výběr jména odehrává na ose módnost – běžnost – řídkost – ojedinělost. Tuto skutečnost dokazuje např. dnešní dětská

literatura pro mládež. Ta poskytuje jakýsi přehled dobově oblíbených jmen, jen občas zpestřený některým jménem po rodičích.

Jméno zařazuje postavy z hlediska národnostního: Klasifikační funkce se uplatňuje také při pojmenovávání cizinců. Většinou pro ně byla záměrně volena jména typická či běžná v daném národním jazyce kvůli snadné identifikaci. Postavám jistých národností odpovídají jména pro jejich národ typická: *Jeník – Mařenka, Ivan – Máša, Fritz – Truda*. Arabský vůdce *Mustafa* (Středem země do Afriky, Tyl). Jména dětí u Tyla jsou většinou zdobnělá, popř. hypokoristická (*Frantík, Pepík, Kačenka*) a odráží, jak už bylo uvedeno, dobovou oblibu. V Tylových hrách mají obyčejní lidé jména realistická, běžně užívaná (děvečka *Dorotka*, chasníci *Franěk, Váša, Kuba, Matěj*), zatímco jména bohatých měšťanů nebo šlechty jsou neobvyklá a vznešená (sládkův syn *Adolf*, mladý lékař *August*).

b) Funkce charakterizační je v literárních dílech velmi důležitá. Jméno je voleno tak, aby něco vypovídalo o postavě. V literární antroponymii jde zejména o tzv. mluvící jména, jež se opírají o apelativní sémantiku základu: řezník *Masorád*, šumař *Kalafuna*. *Hluposlav* a *Křikumil* ve hře Jeden za všechny (Tyl). Tylův Čestmír (stejnojmenná hra) prohlašuje: „Jest Čestmír jméno mé, a jako čest mi vůdcem byla do bojů se ženoucímu, jesti před bojem mé heslo mír.“

c) Funkce asociační, evokační, popř. konotační odkazuje na různé postavy, reálné i smyšlené, známé zejména z historie nebo literatury (*Napoleon, Metuzalém*); s konotací souvisí i **ideologická funkce**, jméno se může stát symbolem, mít **funkci mytizační/mytizující** (*Bivoj*); *Drahomíra, Ludmila, Václav* a *Boleslav* ve hře Krvavé křtiny.

d) Funkce estetická (a s ní související funkce expresivní) se uplatňuje zejména prostřednictvím zvukové stránky jména, jeho délky apod., např. *Eulálie Čubiková* (zvukomalba). Estetickou funkci mají také mnohá hypokoristika. Zvláštní postavení má křestní jméno v poezii. Jeho estetická funkce bývá umocněna, neboť do popředí vystupuje závažný požadavek uměleckého účinku (s výjimkou použití jmen reálných postav). Proto bývá v poezii volba křestních jmen motivována zvukovými kvalitami jména, jeho hláskovým složením, délkou a v neposlední řadě potřebami rytmu, rýmu, eufonie, dále i asociacemi a konotativní sémantikou. Zvuková expresivita jména posiluje jeho stylistickou příznakovost. **V první řadě však záleží na autorské individualitě a tvůrčích záměrech.**

V odborné literatuře bývají uváděny i funkce další...

Funkce by se však neměly vnímat izolovaně. Vedle nich totiž hrají při výběru literárních jmen důležitou roli též literární druhy (próza, poezie, drama), žánr (historický román, satira..., žánr), kulturní tradice, dobová a autorská poetika. Vliv mají rovněž formálně jazykové (slovotvorná struktura a jeho stylistická příznakovost – např. *Václav* jako signál poněmčení, drvoštěpové ve Fidlovačce *Šebelka* a *Pavelka*) a sémantické aspekty – některá jména jsou zatížena z hlediska historie, popř. kulturní či literární tradice – *Adolf*, *Romeo*, spojeno s f. konotační). Proto bychom měli k literárněonymickým funkcím přistupovat v tomto širším rámci.

Příklad rozboru

Úloha křestních jmen v pohádkách (podle Majtánové, 1971)

Vlastní umělecká činnost B. Němcové začíná její pohádkářskou tvorbou. Jako autorka pohádek není Němcová jen pouhou sběratelkou lidové slovesnosti včetně jejich obsahu a formy. Je **tvůrkyní** pohádek. Vychází sice z lidových zdrojů, ale rozvíjí je tvůrčím způsobem. Naplňuje pohádky vlastními myšlenkami, vtiskuje jim subjektivní rysy svého myšlenkového světa. Tvůrčí přístup B. Němcové k pohádkám se projevuje i ve způsobu pojmenovávání pohádkových postav. Je pozoruhodné, že jak v českých, tak ve slovenských lidových pohádkách se vyskytuje poměrně málo postav s vlastními jmény. Existuje řada pohádek, v nichž ani hlavní hrdinové, zejména z královského, šlechtického a městského prostředí nemají osobní jména. Ve shodě s lidovým územ najdeme i u Němcové pohádky, v nichž se antroponyma vůbec nevyskytují. Jsou to pohádky jako např. *Kdo je hloupější*, *O třech bratřích*, *Chytrost nejsou žádné čáry*, *O neposlušných kůzlátkách*. Velkou většinou převládají v tvorbě Němcové pohádky s nízkým počtem osob pojmenovaných antroponymem. Zhruba v 75 % všech pohádek v souboru *Národní báchorky a pověsti I, II*, 1956, se pojmenovávají 1–3 osoby, zatímco pouze 21 % pohádek má vlastní jména u 4–7 osob.

Němcová nejčastěji pojmenovává vlastním jménem hlavní hrdiny pohádek, především však postavy z lidového prostředí. Někdy se však vlastní jméno naopak objevuje u postavy vedlejší, nebo dokonce epizodní, zatímco hlavní postavy jména nemají. Např. v pohádce *Noční stráž*, která vypráví o tom, jak chudý vesnický kantor dostal mouku od lakomého mlynáře, kmotra jeho dětí, za což jej musel tři dny po smrti hlídat. V této pohádce vystupují hlavní postavy **kantor** nazývaný též *pan kantor*, *pan učitel*, *pan kmotr*, a **mlynář** jmenovaný též *pan kmotr*, *pan kmotříček*, *nebožtík kmotr*. Menší úlohu hrají jejich manželky – **paní kantorová**, též *paní kantorka*, *kantorka*, *manželka*, a **paní mlynářka**, též *mlynářka*, *paní*

kmotra. Další postavou je místní kněz – *pan farář, velebníček*. V nepatrné epizodě vystupuje jediná postava pojmenovaná vlastním jménem, a to mlynářův pacholek *Honza*. „*Stárku, nasypete korec žita a korec pšenice, až bude semleto, ať to doveze Honza panu kantorovi! ... Večer přijel mlynářův pacholek a přivezl mouku.*“ Postavy se pojmenovávají téměř pravidelně křestními jmény. Příjmení se vyskytuje v pohádkách jen vzácně. V pohádce *O Viktorce* vystupuje vdova *Fialová* a *strejček Příhoda*.

Za příjmení by bylo možné považovat případy typu *kněžna Luciferová*, tj. manželka Lucifera, a *mladá Luciferka*, jejich dcera. – Příjmení může zastávat i funkci křestního jména. Nejmladší z 27 bratří narozených z obrovského vejce je *Šternberk*.

Ve svých pohádkách pojmenovává Němcová nejčastěji postavy z lidového, přesněji vesnického prostředí, přičemž jazyková podoba jména, případně jeho výběr někdy prozrazují, odkud Němcová čerpala, a mohou posloužit i jako charakterizační znak. Např. chudý, všemi opovrhovaný chlapec z vesnice, dítě nebo sluha je obyčejně *Honza*, řidčeji *Honzík*, jde-li o dítě, tak i *Honzíček*. Ševcův syn, pokládáný všeobecně za hloupého, je *Janek*, dřevorubcův synek *Jeníček*, chudý chalupník je *Jan*. Přejde-li *Honza* sloužit do města, udělají z něho *Johannesa*, v jiné pohádce je to *Hanserl* (zdrobnělina z *Hans*). Další postavy z lidu nosí jména *Jirka* (rychtářův syn, čeledín, chalupníkův syn), *Jiřík* (pasák, mladý řemeslník), *Jiříček* (pasák), *Jíra* (sedlák), *Josef* (vdovin syn), *Jozífek* (sedlákův syn), *Józa* (ševcův syn). Lidé obdobného sociálního zařazení se dále jmenují *Matěj, Martin, Jakub, Kuba, Kubíček, Vítek, Vojtěch, Vojta, Bobeš, Boreš* (kočí), *Bořek* (mladý řemeslník), *Lukeš* (dříve zámožný, dnes zchudlý sedlák), *Marek, Michal, Mikeš, Petr, Vávra* (prostí lidé). (Jde o jména typická pro tehdejší venkov.) Z ženských jmen lidových postav se nejčastěji vyskytují *Marie (Maruška, Maryška, Mařenka, Manka)* a – zejména v okolí Domažlic – *Dorotka (Dorota, Dorla)*. Z ostatních jmen to jsou ještě *Kačenka, Káča, Bětuška, Lenka, Veruna, Zuzanka*. Výběr jmen souvisí s místní oblibou v různých částech Čech.

Postavy z městského prostředí, služebnictvo na zámku a nižší šlechta, mívají jména méně obvyklá, příp. cizí. Např. *Leonora, Leonorka* je kupcova dcera, *Eliška* dcerka z hospody, *Adlinka* pochází z města, *Johanka, Markétka, Tereška* jsou dcery zahradníka ze zámku, *Juta* je zámecká komorná. Mladý zeman se nazývá *Štěpán*, kníže *Hynek*, jeho syn *Karlíček*. Dva synkové panského myslivce, kteří nevědomky snědli srdce a hlavu ptáka přinášejícího štěstí, mají jména *Fortunát* (Fortuna = Štěstěna) a *Aleš*.

Rovněž knížecí a královské dcery mívají jména méně obvyklá: *Angelina, Angelinka – Linka, Sába – Sábíčka, Lada, Milada*.

Bohatou skupinu antroponym představují **jména charakterizační**. Některá jsou převzata přímo z lidových pověstí, jiná si Němcová vytvořila sama. Někdy autorka jméno vysvětluje. Některá jména se svou podobou blíží ke jménům křestním, jiná jsou zřetelné přezdívky: chalupníkův syn *Nesyta*, který „co snědla máma s tátou, snědl on sám, proto mu tak říkali“; *Milostín* je vytoužený syn královny, *Mladoň* je syn chudých rodičů, jenž má být ve dvaceti letech zavražděn; *Radoš* je sirotek, který si ví se vším rady; *Veselín* je voják bubeník.

Podobně je tomu u ženských postav. Krásná a milá princezna je *Liběna* nebo *Milena*, dcery krále pidimužiků, které se staraly o květiny, nazvala Němcová *Narciskou, Lilií* a *Jacyntou* (srov. hyacint). Hodná dcera chudé vdovy je *Dobrunka*, zatímco její zlá sestra je *Zloboha*, dále *Popelka, Kráska, Lada, Myši kožíšek* atd. Tuto charakterizační funkci plní dobře jména složená, většinou mají charakterizační příznak oba členy kompozita. Tato jména jsou typická pro lidi urozené, jen výjimečně se vztahují na postavy z lidu (*Zloboha*). Např. knížecí synové, kteří milují svůj lid, se jmenují *Dobromil, Ludomír, Milboj* je zase velký milovník boje a lovu. *Jaromil* je syn uhlířův, který miluje květiny, *Radovid* je syn rybářův, kterého rodiče rádi viděli. A oba se pak stali králi. Podobně krásná dívka měla jméno *Krasava*. K charakteristice postav užívá Němcová jména existující (už stě. *Dobromil, Bohumil*) nebo je sama vytváří (*Milboj, Radovid*).

K uměleckému mistrovství Boženy Němcové patří i využívání různých druhů antroponym: křestních jmen, hypokoristik a přezdívek. U jmen s kladným hodnocením se základní podoba příslušného jména střídá s jeho deminutivem či hypokoristikem: *Jaromír – Jaromírek, Kuba – Kubíček, Lidumila – Lidunka*, v opačném případě se střídá se jménem zhrubělým, jako např. *Popelka – Popelice* (tak ji nazývá macecha a její sestra). Zdrobněliny jsou typické pro pojmenování dětí: *Honzíček*. Rytmičtými důvody si vysvětlujeme podoby *Smolíček pacholíček, králička Sábíčka*. Jména méně obvyklá, složená, uměle vytvořená a přezdívky bývají zpravidla jen v jedné, nezdobnělé podobě: *Aleš, Bajaja, Čestmír, Milboj, Gabriel, Zloboha, Treperenda*.

Němcová často přihlížela k zvukové stránce antroponym a mnohá jména, zvláště jména hlavních postav, ladila podle začátečního písmene. *Martin, Matěj, Michal* jsou tři bratři, synové chudého otce, *Valentin, Vojín* a *Veselín* jsou tři zběhlí vojáci, *Mariška, Milboj* – mladí

manželé, *Mikeš, Bobeš* – dva vandrovní tovaryši, *Ludomír, Kazimíra* – knížecí pár. Osobní jména se také objevují v ustálených spojeních: *strejček Příhoda, poradit se s Vaňkem*.

Závěr: Výběr jmen pohádkových postav je jednou z významných složek uměleckého mistrovství B. Němcové.

LITERATURA

DVOŘÁKOVÁ, Ž. Synchronní a diachronní pohledy na literární antroponyma. In: Čmejrková, S. – J. Hoffmannová – J. Klímová. (eds.) *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, 2012, 537–542; TÁŽ: Literární onomastika. Antroponyma, 2017; KNAPPOVÁ, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*, 1989, 59–65; MAJTÁNOVÁ, M. Vlastní jména osob v národních báchorkách a pověstech Boženy Němcové, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV*, 12, 1971, 377–389; PASTYŘÍK, S. *Vlastní jména v literatuře a škola*, 2000.